

Eesti loomine. Lennart Mere „Hõbevalge”

„Hõbevalget” on peetud üksmeelselt üheks Eesti kultuuri südametekstiks. Seda hoolimata elavast vaidlusest, mis saatis raamatu esmatrükki 1976. aastal. Võib öelda, et „Hõbevalge” väärtus seisab mingis mõttes lahus raamatus esitatavast informatsioonist ja võimalikust nõustumisest või mittenõustumisest sellega. Toonast vaidlust tagantjärele hinnates on Jüri Kivimäe tõdenud, et selle peamiseks ajendiks oli „Hõbevalges” kui tekstis sisalduv žanriprobleem.¹ Pakkudes raamatut välja kui reisikirja ja realiseerides seda sisus kui metareisikirjalist ajalooraamatut, ei luba autor meil tõsiselt võtta ei üht ega teist, sest lausub, et on oma raamatu kirjutanud peaasjalikult luulest ja tuulest ning on ainult mõnikord, öieti küll väga harva, mõelnud ka ajaloo- ja kirjandusloost. Selline žanride segamine seadis lugeja mõistagi küsimuse ette, millistest koodidest lähtuvalt teksti lugeda, kuid andis talle samas kätte ka vastuargumendi igasugusele võimalikule teksti vaidlustamisele teataval ühel žanritasandil. Ma nimetaksin Lennart Mere „Hõbevalget” kirjandusliku žanripõimingu näiteks, kus on tegelikult omapärase vastutegevuse käigus lahti põimitud midagi eesti kultuuri jaoks väga tähtsat; teiseks on seal aktualiseeritud „kirjanduse” tähendusnüanss, mida me seda sõna kasutades üldjuhul enam ei taju.

On vähe usutav, et žanride põimimine, s.o kultuuris lahus hoitavate erinevate kirjutusstrateegiate ühtesegamine oli „Hõbevalge” autorile omaette eesmärk. Pigem on põhjust arvata, et sõnum, mida „Hõbevalgega” taheti lugejale edastada, ei olnud väljendatav ühe žanri mõõtkavas. Reisiraamatu puhul ei oleks autor saanud rääkida kuigi palju ajast ja ruumist väljaspool oma reisieekonda, kirjutanuks ta ajalooraamatu, oleks tal olnud võimatu säilitada reisija vahetut ja nähtumuslikku suhet maailmaga, ning otsustanuks ta luuleraamatu kasuks, oleks ta lahti öelnud pretensioonist oma teksti tõsiseltvõetavusele. Meri aga tahab oma raamatus päris kindlasti olla tõsiselt võetav, seda isegi siis, ja ütleksin eriti siis, kui ta tunnistab, et on kirjutanud üksnes tuulest. Omal eripärasel viisil kinnitab „Hõbevalge” Chaïm Perelmani „uuest retoorikast” tuntuks saanud väidet, et väärtuspõhine argumentatsioon kultuuris erineb põhimõtteliselt teadmis- ja faktipõhisest veenmisviisist.² Kui nii, siis tuleks küsida, mis on see sõnum, mis sunnib „Hõbevalge” autorit vaatama ajalukku läbi reisimehe fenomenoloogilise aegruumi ja esitlema kõike nähtut kui luulet, olles samas valmis oma hingepõhjas võitlema mõõndusteta selle luule tõelisuse eest?

Neile küsimustele silma vaadates näib mulle siinkohal võimatu vältida

Käesoleva artikli idee aluseks on ettekanne „The Invention of Estonia: Lennart Meri's Silverwhite”, mille esitasin 26. V 2017. aastal Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse rahvusvahelisel konverentsil „Entangled literatures and cultures: systems of relations, intersections, reciprocity”. Tekst „Loomingu” tarvis ümberkirjutatud eesti keeles ja meeles.

1 J. Kivimäe, Kolmkümmend aastat hiljem. Rmt: **L. Meri**, Hõbevalge. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest. Tallinn, 2008, lk 583–584.

2 Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca, The new rhetoric: a treatise on argumentation. Tlk J. Wilkinson, P. Weaver. Notre Dame, 1969, lk 66 jm.

paralleeli Jaan Krossiga. Mitte seetõttu, et belletristliku ja historistliku elemendi põimimine oli Mere ja Krossi loomingu ühine läbiv tunnus, vaid eeskätt muljet avaldava erinevuse tõttu, mis ilmestab nende kahe sõbra ja saatusekaaslaste töid. Kui Krossis väidetavalt ennast teostamata jätnud ajaloolane andis meile ajalooainelise romaani- ja jutuloomingu, mille kirjanduslik väärtus on kinnitust leidnud kas või mitmekordse nominatsiooniga Nobeli kirjandusauhinnale, siis Meres end teostanud tegelik ajaloolane kirjutas tekste, millele Eesti kirjanduslugudes pole pühendatud just ülemäära palju ridu, st nende belletristlik mõõde pole üheselt hoomatav. Nii Krossile kui ka Merele on ette heidetud eesti ajalooteadmistega vaba ümberkäimist, aga kui Krossi vabastab süüdistusest tema kaheldamatu kirjanduslik meisterlikkus, siis Mere puhul on apologeediks pigem tema poliitiline tegevus taasiseseisvunud ja järjepideva Eesti riigi ülesehitamisel. Merd jääb ajalugu mäletama kui poliitikut, kuna Krossi poliitilised ponnistused leiavad heal juhul äramärkimist ajalooannalide ääremärkustes. Kross kadestab Merd *Caalica* materjali peale sattumise pärast, samal ajal kui Meri pihib, et tahaks kirjutada päris kirjandust (romaane, novelle) nagu Kross.³ Krossi šedöövrid elavad oma sõltumatut elu, kuna Mere kirjanduslik pärl, „Hõbevalge”, ikkagi konfirmeeritakse teatavas mõttes Mere hilisema poliitetegevusega. Kõik see ei osuta aga ometi veel Krossi ja Mere põhierinevusele, mis on tegelikult järeldus nende põhisarnasusest — nende pühendumisest Eestile.

Hoolimata Eesti ajalootunnetuse märkimisväärsest edendamisest, mida Kross oma loominguga lugejaskonnas kahtlemata teeb, on siiski mõnevõrra ühekülgne vaadelda Krossi Eesti ajaloo ainelist proosat lahus vormist, milles see belletristlik ajalootõlgendus on kirja pandud. Lühidalt öeldes tunnistab Kross Eesti ajalugu vaid isikulise ajalooteadvuse osana, mis tähendab, et „Eesti” seisab Krossil alati korrelatsioonis „minaga”, kes vaatab oma vaimus tõtt iseendaga ja avastab seal sõnade need, välisilmast sõltumatud tähendused, mis lubavad tal mõista enda- ja Eesti-mõtte ainulaadsust.⁴ Ma nimetaksin Krossi Eesti ajalugu augustinliku teoloogia vormis personaalse teadvusloome näiteks, mille läte on, vaatamata kogu selle ajaloo romaanipärasele ja haaravale sündmustikule, iseenda vaimus äratunnetatud sisemine sõna ehk *verbum interium*, see inimhingesisene Sõna analoog, mis kokkupuutes välisilmaga ilmneb alati murdununa teatava nurga alt. Sellisest ajalookontseptsioonist võib teha kaks olulist järeldust. Ühelt poolt näib see lantsseerivat veidi painajalikult reinkarnatsiooni, sest eeldab, et ajaloo tunnetamine on pigem mina- kui tema-substantsi osa. Teiselt poolt konstrueeritakse sellega aga kaheldamatult Eesti ajaloo vaimne mõõde, sest olgem ausad, Krossi Eesti ajalugu jääb tabamatuks kõigile neile, kes hakkavad seda kummutama teatavalt väliste reaaliat positsioonilt.

Erinevalt Krossist, kes viibib inglina alati kohal oma tegelases ja esitleb tema tegevust vaimus äratunnetatud sõnana, on Meri oma loomult reisija, kes peab selleks, et saada teadlikuks iseenda ja oma tegelaste kontseptsioonist, sooritama liikumise geograafilises aegruumis. Mere Eesti korreelaadiks pole mitte vaimse

3 Vt: **J. Kross**, Küsimusi enne kirjanike kongressi 1976. Rmt: **J. Kross**, Vahelugemised V. Tallinn, 1990, lk 12; vt ka: **J. Undusk**, Eesti lugu. Lennart Meri „Hõbevalge”. „Eesti Päevaleht” 19. IX 2008; **M. Unt**, Merest. „Looming” 1989, nr 3, lk 401.

4 Vt: **R. Undusk**, Põimiv mina. Jaan Krossi tegelikkuse manifestatsioonid. „Keel ja Kirjandus” 2017, nr 2, lk 102–112.

mina kohalolek selle ajaloos, vaid Mere isiklik füüsiline liikumine, tema *dynamis*, mis viib ta oma teksti otsingul kokku oma tegelaste kui kaasreisijatega ja annab meile lõpptulemuseks Eesti ajaloo alapealkirjaga „reisikiri”. Meri kohtub Eestiga mitte mina-teadvuse vormis, vaid nii nagu reisija kohtub ilmanähtustega, liikumise pealt, mulje ning arvamuse kujul, ja annab nähtule ühtlasi seletuse reisimehe juhufenomenoloogia positsioonilt. Mere Eesti hingab müütiliselt. Ja võrreldes Krossiga, tuleks öelda, on Meri oma müütilisuses vägagi väline. Ometi näib Mere eksterioorsus olevat seotud mingi möbiusliku pinna kaudu Krossi intramentaalsusega, sest nagu öeldud, Meri ihkaks olla Kross ja Kross ihkaks olla Meri. Meri kirjutab oma Eesti ajaloo ajaloolasena, kuid väidab selle kõik olevat luule ja tuule, Kross loob Eesti mineviku belletristina, kuid võitleb selle dokumentaalsuse eest mitte ainult oma ilukirjanduslike müstifikatsioonidega, vaid ka avalikes vaidlustes ajalooteadlastega.

Lennart Mere elu on kujutatav diptühhonina. Avades selle vasaku tiiva, näeme pilti kirjanikust ja filmimehest, lükates lahti parema tahvli, vaatab meile vastu Eesti riigitegelane ja taasiseseisvunud Eesti Vabariigi esimene president. Diptühhoni tiibade tunnuseks on tõsiasi, et nad kuuluvad kokku ja on ühendatud hingede kaudu. Hingedel endil puudub nägu, kuid nad hoiavad üleval kaht erinevat pilti ja ütlevad, et üks on osa teisest. Lennart Mere kahe oleku ühenda-jaks on kahtlemata see, et tegelikult on meil mõlema tiibadel kohatava persooni puhul tegemist teel olia, *homo viator*’iga. Ainult et kui Meri vasakul tiival reisib peajasjalikult itta, et avastada Eesti minevikku, siis Meri paremal tiival sõidab põhiliselt läände, et ehitada Eesti tulevikku. See, mis Mere teel oleku tulemuse-na paigale peab jääma, või filosoofilisemalt väljendudes, see Mere keskne mõte (*intentio animi*), mida ta oma liikumisega ajas (*distantio animi*) kontuuristada ja kaldale ajuma püüab panna, on Eesti. Järelikult võime ka öelda, et Mere diptühhon seisab samanimelisel hingel.

Kümme päeva pärast oma presidentuuri lõppu 2001. aastal astub Meri Šveitsis Baseli lähedal Augstis üles kõnega „Balti riigid: kus lõpeb Ida?”.⁵ Juba oma kõne algul teeb ta selgeks, et pealkirjas esitatud küsimus on vaid esikülj mündist, mille tagaküljel seisab päring „kust algab Lääs?”. Vähem kui kuu aja pärast, 11. novembril 2001 küsib Meri Berliinis uuesti pöördkujul, kus Lääs lõpeb.⁶ Veendumus, et Eestil on kriitiline võimekus kõnetada Euroopat tema idapiiri ja seeläbi ka tema identiteedi küsimuses, ei olnud Mere presidentuuri järgne ega aegne, vaid kogu Lennart Mere intellektuaalset elu kannustav idee. Meri kui poliitik, Eesti eestkõneleja Euroopas, on seesama persoon, kes tunneb sundi omal nahal kogeda Kirdeväila avastamislugu ja tõestada, et Läänemere idakaldalt kulgev Hõbevalge veetee ühendas siinset paikkonda kunagise Vahe-mere ja araabia kõrgkultuuriga. Mere Eesti ajaloo, „Hõbevalge” eripära seisneb eeskätt selles, et ta viib selle ajaloo tagasi elementaarsete tasapinnale, kus vesi on ehtmerelikult see dünaamiline element, mis peab tagama maa liigenduse ja ühenduse muu maailmaga selleks, et välja tuua selle maa mõte. Lugeses president Mere kõnesid Eestist ja Euroopa Liidust, ei ole meil vajadust tajuda kirja-nik Mere mütoloogilist allteksti. Kuid ma kahtlen, kas ilma selleta oleks poliitik

5 L. Meri, Poliitiline testament. Koostanud Toomas Hiio ja Mart Meri. (Eesti mõttelugu 75.) Tartu, 2007, lk 13–16.

6 Sealsamas, lk 22–29.

Meri saanud nii tabavalt kõnetada Euroopat tema olemise ja mitteolemise piiril idas. Kuigi kristlik Euroopa on sündinud müüte vihates, algavad ometi kõik tema filosoofialood siiani Thalesega.

Ma ei tea täpselt, mida Kross kadestas „Hõbevalges”, kuid oletan, et see võis olla Mere ajaline haare. Kross ise lunastas looga Michel Sittowist („Neli monoloogi Püha Jüri asjus”, 1970) ligipääsu aastale umbes 1506, kuid Meri võis sellele ühe aastatuhande ning julgelt enamgi juurde kirjutada. See tekitas meelehärmi ajaloolastes ja võis seda teha ka Krossis. Viimases eeskätt teatava ametialase rivaliteedi tõttu, esimestes aga põhjusel, et Eesti ajalise edemuse väljamängimine nii idanaabri kui ka läänenaabrite ees vihjas ajalooteadvuse „teistsugusele” kontseptsioonile. „Hõbevalge” žanripõimik on tegelikult märksa mitmekihilisem luulest, reisikirjast ja ajalooraamatust. Oma eesmärgi saavutamiseks hõlvab Meri eri teadmisi arheoloogiast, astronoomiast, etnograafiast, folkloorist, loodus- ja keskkonnaloost ning mujalt. Ajalooteadlaste silmis pidi suhteliselt indefiniitse materjali kaasamine Eesti inimajaloo kirjeldusse mõjuma paratamatult veidi pseudoteaduslikult, kuid pangem tähele, et see ajaline edumaa või lõtk, mille Meri Eestile kätte võitleb, tuleneb otseselt tema ajaloo mütolooilisest reduktsioonist. Taandades ajalookäigu tagasi elementidele, on Meri võimeline looma nähtavust ja seoseid asjades, mida ajalooteadus oma instrumentidega ei registreeri, mille registreerimist ta peab naeruväärseks või mis asuvad lihtsalt väljaspool aktsepteeritud ajalooteadvuse definitsiooni. Ma usun, et Krossil oli oma kirjanduslikule meisterlikkusele vaatamata veidi kahju sellest, et tema põhiliselt ajaloolise isikuteadvuse tasandil toimivad tegelased ei suuda osa saada sellest Eesti ajaloost, mida suutis valgustada Meri oma personaalse müüdiloomega.

„Hõbevalge” peategelane, Eesti äratundmise initsiaator, pole ei sakslane ega venelane, vaid hoopis esimese aastatuhande algupoolel eKr Tartu-Jõgeva suunalt üle Mandri-Eesti tuisanud hiigeltulekera, mis valis maabumiseks paiga Saaremaa lõunaosas, Kaalis, külvates seal tuld ja tõrva kümnete kilomeetrite raadiuses ning olles kuuldav ja nähtav kuni Skandinaaviani. Kaali meteoriit, külaline väljastpoolt planeeti Maa, on Mere süsteemis ekstra-ajalooline faktor, mille rakendamine Eesti ajalookirjutuse teenistusse täidab mitut eesmärki. Esimene neist, kõige lihtsam ja kõige hoomatavam, on tagada Eestile ankur ajalootuulte avamerel. Teiseks, märgakem, et Hõbevalge pole Mere käsituse järgi üksnes veetee, vaid ringtee, mis kannab kõigele lisaks sakraalset sõnumit. Reisija on sooritanud täiusliku teekonna ja on jõudnud äratundmiseni siis, kui ta on sooritanud ringliikumise. Idast tulnud ja Kaalisse kukkunud tulekera, mis lubas siinsetel elanikel end ära tunda tulehoidjatena, aestidena, ei saanud olla neile mõistetav teisiti kui taevast alla sadanud päike ja sajulehter maas kui päikese enda surivoodi. Kaali on päikese ringteekonna katkestus, tema kohutamine maaga punktis Eesti. Ometi tõusis päike järgmisel hommikul uuesti. Järelikult on Kaali maa ja päikese puude, mis peab tulehoidjas sünnitama mõtte, et too ehitaks oma vaimus valmis ringi selle osa, mida ta oma kehalises piiratuses ei näe. Kolmandaks, „Hõbevalge” ülesanne on kirjutada Eesti Euroopa kaardile. Meri saab seda teha üksnes ringi reisides, kuid ta kasutab sealjuures paljude kaasreisijate abi. Üks neist on Pytheas Marseille'st, kes tunneb eestlased ära tänu sellelesamale külalisele väljastpoolt ajalugu, sest talle näidatakse Thulel ette paik, kus päike laskus surmaunne. Mere sõnul olid selle

rumaluse vahendamisega Pythease kui teadlase päevad tulevaste geograafide silmis loetud, see-eest aga Eesti maailmakaardil ära tähistatud, sest, nii võime vist järeldada, äratundmine ja teadmine pole elus üks ja seesama asi. Ja muidugi mõista ei sõida Pytheas tagasi koju sama teed, mööda Läänemerd, kustkaudu ta oli Thulele jõudnud, vaid sooritab täisringi Soome lahe idakaldalt mööda Läänemere-Doni veeteed tagasi Vahemerre.

Oleks äärmiselt ignorantne arvata, et kogu oma müüdiloomes juures alahindas Meri kuidagi Eesti-teadmist. Nagu on alusetu mõelda, et kaitsekõne muusadele „Hõbevalge” viimases peatükis peaks kuidagi vähendama raamatu ajalooteaduslikku pretensiooni. Meri tahtis kindlasti, et tema raamat oleks Eesti-teadmine, ja ma usun, et ta tahtis seda veel rohkem poliitiku kui kirjanikuna, mistõttu väidangi, et Meri kui poliitik konfirmeerib tegelikult oma kirjanikuteksti. Ütleksin, et „Hõbevalge” ebamäärane koht eesti belletristlikus kaanonis tuleneb otseselt selle teksti vastupandamatust tegelikkusetaotlusest, mis ei ole kooskõlas hea ilukirjandusliku normiga. Kui aga nii, miks siis ikkagi müüt ja luule, miks Meri kui poliitik ja mitte Meri kui teadlane? Üks lihtne, kuid mitte eriti veenev seletus võiks olla, et luule on teisiti ütlemise vorm, mida kasutatakse totalitaarses ühiskonnas oma sõnumi tegelikkusenõude vähendamiseks. Sel juhul oleks pidanud ühes kommunismiga kaduma ka luule, mida õnneks, nagu teame, ei juhtunud. Teine, märksa perspektiivikam seletus tundub olevat, et luule, ja arvakem siia hulka ka müüdi, on jutustamise aspekt, mida teadmine, sealhulgas Eesti-teadmine, püüab oma süžees alati välja arvata, kuid mida tehes ta piiritleb pigem oma vaatevälja, kui avardab seda ühe mõtte sünnilooni. Luule oleks sel juhul jutustaja tegelik mõte tema hinges, milles jutustaja elab, mäletab ning — ja vahest on see kõige olulisem — tahab oma teadmise tegelikkust oma enda mälu ja tahte tõttu. Luule on teadmise avastamine jutustaja enda eksistentsilooni. Möbiuse pind, mis ühendab Krossi, kelle romaanid pretendeerivad ajalootõe, ja Merd, kelle vaat et ajalooteaduslik „Hõbevalge” ei saa läbi poeesiata, osutab sellele vaimu komplementaarsetele suhetele, mida meil on raske mõista nüüdisaja kultuuri töö- ja žanrijaotuses. Nad mõlemad, Kross ja Meri, tahavad võimalikult isiklikku kontakti Eesti ajaloo ja usuvad siiralt, et edendavad seeläbi Eesti-teadmist paremini kui oma signatuuri sellelt kõrvaldades. Nende mõlema žanripõimingu annab mõista, et vastuolu personaalse ja üldise ajalooteadmise vahel on ületatav, sest, parafraseerides Augustinust, efektiivselt teab üksnes see, kelle teadmine on kogu tema mälu ja tema tahe, kelle mälu on kogu tema tahe ja tema teadmine, ja kelle tahe on kogu tema teadmine ja tema mälu („De Trinitate” 10.11.18). Ehk teisisõnu, teadmine on kolmainsuse võrdpilt inimvaimus ja sellisena kultuuri seisukohast žanripõimingu.

Mere reise tulemusena peab tema mõte, Eesti, paigale jääma. Me võime võtta seda lauset kui luulet, kuid üksnes tingimusel, et mõistame selle luule hagevat Mere tahet olla jäägitult ratsionaalne Eesti kontseptualiseerimisel. Ja teiseks, et see luule nõuab Eesti mälu ülesehitamist mitte poliitilise, ideoloogilise või teadusliku ajaloona, vaid nii, et see mahutaks omal viisil maailma. Kõrvuti poetilise argumendiga, päikese hauaga, esitab Meri meile kohe matemaatilise täppistõestuse Pythease marsruudi korrigeerimisest Saaremaa kasuks, mis on aga omakorda vaid osa tema reisiprojektist integreerida Eestit Euroopa intellektuaalse ajaloo. Sest nn idapiiri küsimus, millega Meri Euroopat XX sajandi

lõpul Eesti nimel kõnetab, osutab märksa fundamentaalsemale Euroopa mälu probleemile, mis peab meid viima kokkupuutesse ajalooprotsessidega enam kui 20 sajandi taguses Vahemere maailmas, s.o Euroopa intellektuaalse geneesi ja kristluse sünniga Rooma impeeriumi idaosas. Päikese kukkumine Kaalisse, mis Mere versioonis annab Eestile religioosse edu kristluse ja ristsõdijate ees, on tõlgendatav materiaalse sisu andmisena Phaethoni loole ja eesti mütoloogia selle liini edasiarendusena, mis seob teda väidetavalt indoeuroopa tähemüüdiga.⁷ Siiski usun, et autorile on esmatähtis markeerida paigas Eesti seda erinevate päikese- ning viljakuskultuste assimilatsiooni kristlusega, mis toimus Rooma riigis esimestel Kristuse-järgsetel sajanditel. Ja Eesti sidemed araabia geograafide ja kaupmeestega peavad loomulikult meile arusaadaval viisil näitlikustama rolli, mida mängis keskaegne araabia kultuur antiikpärandi vahendamisel uusaegsele Euroopale. „Hõbevalge” eesmärk on kirjutada Eesti Euroopa kaardile nii, et Eesti peegeldaks omas monaadis Euroopa kultuuriajaloo erinevaid aspekte.

On põhjust arvata, et „Hõbevalge” žanriline mitmemõttelisus kimbutas tegelikult ka Lennard Merd ennast. Pärast oma presidentuuri, olles valitud Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks, soovis Meri ette valmistada „Hõbevalge” uue versiooni, mis pidanuks olema kokkuvõtlik ja tihe akadeemiline raamat, vaba igasugusest liigsest fabuleerimisest.⁸ Ühesõnaga, see oleks pidanud olema raamat ilma märkimisväärsete poeetiliste infokandjateta. Autori kavatsusele ei olnud antud teostuda. „Hõbevalge” uus, integreeritud väljaanne, nagu see ilmus 2008. aastal, juba pärast Lennart Mere surma, on luus ja lihas seesama raamat mis varasemad, ehkki väikeste paranduste ja kohendustega. *Pace*, president Meri, kuid mõned meist, kaasa arvatud mina, usuvad selle olevat hea, et Sa ei teinud oma raamatut ringi. Ma arvan, et see oleks olnud suur kaotus „Hõbevalgele”. Kuid — on olemas ideed, mis on suured kordasaadetuna, ja teised, mis on seda mõelduna. Minu veendumuse järgi oli „Hõbevalge” soov kirjeldada ajalugu mitte üksnes kui nähtavat kaart, vaid kui ringi, mis inimlikus konditsionaalsuses tähendab alati kujutelma. Sa tahtsid jälgida Eesti ajalugu tagasi kuni tema elementideni, mis ladina keeles on teatavasti sama sõna kirjatähtede, taevatähtede ning nende nelja substantsi tarvis, mida kutsutakse tuleks, veeks, maaks ja õhuks. Sa tahtsid näha Eestit neist neljast kokkupanduna, et näha temas terviklikku maailma. Seepärast arvan, et Su viimane soov, et „Hõbevalge” peab olema tegelik teadmine kõiges, ilma luuleta, annab lihtsalt veel kord tunnistust Su šedöövri suurepärasusest.

7 **J. Puhvel**, Heliadid Hindustanist Helmerannikuni. Rmt: **J. Puhvel**, Ulgvel ja umbes. Poole sajandi hajaluitmeid, esseid ja arvustusi. Tartu, 2001, lk 174—177. Vt ka: **M. L. West**, Immortal Helen. An inaugural lecture. London, 1975, lk 10.

8 **U. Sutrop**, Saateks. Rmt: **L. Meri**, Hõbevalge. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest, lk 593. Kuula ka: Öölikool. Lennart Meri „Hõbevalge” 1.